

УДК 94: 355.02(477) «1917/1918»

© Сергій Човік (Чернівці)

## ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОЦЕСУ УКРАЇНІЗАЦІЇ АРМІЇ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті розкрито позицію українських політичних партій та організацій часів Центральної Ради щодо формування національних збройних сил. Висвітлено участь політичних сил у процесі українізації військових частин. Проаналізовано вплив націоналізації армії на розвиток революційних подій в Україні.

**Ключові слова:** національна революція, українізація армії, Українська народна партія, Українська соціал-демократична робітничка партія, М. Міхновський, С. Петлюра, виступ самостійників.

Serhiy Chovik (Chernivtsi)

## POLITICAL ASPECT OF ARMY UKRAINIZATION PROCESS OF THE CENTRAL COUNCIL PERIOD

**Abstract.** The problem of military building during the Ukrainian national revolution of 1917-1918 has been investigated in the article. The attitude of Ukrainian political parties of the Central Council period towards the elemental Ukrainization process of imperial Russian army military bases has been exposed. Different vision of place and role of the Ukrainian army in a state-creative process stipulated the creation of two diametrically opposite conceptions of Ukrainian armed forces formation. An attempt to implement these conceptions into life resulted in political opposition between the Ukrainian national parties that weakened the Ukrainian national movement. The opposition between the parties made the creation of a battle-worthy Ukrainian army impossible because the army had to protect the sovereignty of the Ukrainian People's Republic. The absence of own army deprived Ukrainians the opportunity to defend independence and self-reliance of the state from encroachments of external enemies.

**Keywords:** national revolution, army Ukrainization, Ukrainian People's Party, Ukrainian Social Democratic Labour Party, M.Mikhnovskyi, S.Petliura, Independists' statement.

У статті досліджено політичну складову українського військового руху в російській армії та його вплив на формування політики військового будівництва часів Української Центральної Ради. Актуальність даної теми зумовлена тим, що питання українізації армії та військової політики доби Центральної Ради є недостатньо вивченим. Тривале перебування України у складі Радянського Союзу робило неможливим об'єктивне дослідження діяльності УЦР через ідеологічні штампи. Радянська ідеологія характеризувала Центральну Раду як буржуазно-націоналістичну і давала їй виключно негативну оцінку.

Перші спроби висвітлити місце і роль українських політичних партій у військовій політиці УЦР були зроблені в працях істориків української діаспори: П.Мірчука, Р.Млиновецького, Л.Шанковського, В.Кедровського, П.Христюка, Д.Дорошенка. Їхня оцінка є досить суб'єктивною, оскільки всі вони були безпосередніми учасниками революційних подій і належали до різних політичних сил.

На сучасному етапі дослідження діяльності Центральної Ради та військового будівництва є незавершеними і потребують подальшого вивчення. Значний джерельний матеріал з розглядуваного питання містять збірники документів періоду Центральної Ради, зокрема «Українська Центральна Рада», «Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року». До питання ролі політичних партій в українському військовому русі зверталися в своїх працях В.Верстюк, В.Голубко, Ф.Турченко, О.Висоцький, Р.Зінкевич та інші.

Метою даної статті є дослідження ставлення українських політичних партій до процесу українізації російської армії та питання військового будівництва періоду Центральної Ради в цілому. Для повного висвітлення мети виділено такі завдання:

- проаналізувати передумови та початок українізації російської армії;
- охарактеризувати програмні засади українських політичних партій щодо військового питання;
- розкрити політичну боротьбу між партіями з приводу концепції військового будівництва та її наслідки.

Лютнева революція 1917 р. в Росії докорінно змінила історичний розвиток народів, які населяли імперію. Падіння самодержавства, зміна державного устрою, прихід до влади Тимчасового уряду і проголошення демократичних свобод активізувало національно-визвольні сили на місцях, дало початок національним революціям.

Не оминули революційні процеси і демократичні перетворення російської армії. Наслідком цього впливу став процес націоналізації колишньої імперської армії. Розпочалося формування військових з'єднань за національним принципом – польських легіонів, чехословацького корпусу та інших. В армії були створені солдатські комітети та ради, скликались військові з'їзди. Діяльність цих структур була узаконена наказом головнокомандувача російської армії «Тимчасове положення про організацію чинів діючої армії та флоту» від 30 березня 1917 р.<sup>1</sup>

Військовики-українці брали активну участь у цих процесах. Рух за українізацію армії був стихійним і охопив як тиллові, так і фронтові частини російської армії. На 1917 р. у російській армії перебувало 3,5 мільйона українців, які складали 40 відсотків її особового складу<sup>2</sup>.

Більша частина українців була зосереджена у військових формуваннях Південно-Західного та Румунського фронтів. Цьому сприяла система військових округів російської армії. На території України, у складі Київського та Одеського округів, формувалося 7 армійських корпусів, до яких входили 14 піхотних і 5 кінних дивізій, а також 2 стрілецькі бригади. Враховуючи територіальний принцип призову, українці в цих військових з'єднаннях складали 75 відсотків<sup>3</sup>.

Не менш сприятливі умови для українізації формувалися на Чорноморському флоті, де служило понад 75% українців<sup>4</sup>. Значна частина українських військових несла службу і на Балтійському флоті.

Довіряли українцям службу і в лейб-гвардійських імператорських полках – Волинському, Семенівському, Єгерському та Ізмайлівському. Ці полки взяли активну участь у революції з перших днів, перейшовши на бік повсталих<sup>5</sup>.

Серед мобілізованих опинилася частина національно свідомого студентства, інтелігенції, які в революційних умовах стали активними діячами українського військового руху. Вони повели активну роботу серед солдатів-українців, спрямовану на пробудження національної свідомості, організацію національних військових комітетів, рад, з'їздів, відстоювали право українців на власні військові формування.

Українізація армії викликала спротив російських урядових структур, вищого військового командування, командувачів фронтів, командирів корпусів та дивізій. Активний опір українському військовому руху чинили загальноросійські революційні комітети військових частин, які за рішенням російського командування підпадали під українізацію. Доказом такої позиції було звернення комісара Південно-Західного фронту до командуючого: «До мене надійшло прохання дивізійного комітету і всіх полкових комітетів 56-ї піхотної дивізії про зупинення її українізації. За всіма наявними даними ця дивізія міцна і боездатна. Українізація її була б великою помилкою, бо, знищуючи боездатну одиницю, вона дала б навзаєм те, що ми маємо в особі 153 дивізії...»<sup>6</sup>.

Масовий стихійний рух українських військових став викликом не тільки для росіян, але й для українських політичних організацій. Серед національних українських партій не було єдиної позиції щодо питання формування національних збройних сил та українізації армії.

Чітку позицію у питанні військового будівництва зайняли самостійницькі партії – Українська народна партія та Українська партія самостійників-соціалістів. Саме в національній регулярній армії вони вбачали силу, здатну захистити українську державність.

Побудова національного українського війська стала одним з головних завдань відновленої у 1917 р. Української народної партії. Про це йшлося у першому офіційному документі партії – Універсалі (від 21 березня 1917 р.): «...Негайно утворювати українські легіони по всій Україні»<sup>7</sup>. З перших днів революції самостійники на чолі із М.Міхновським розпочали активну роботу серед військових. Стихійний процес українізації військових частин російської армії розглядався, як початок створення національних збройних сил. У березні 1917 р. постали дві громадські організації: Український військовий організаційний комітет та Український військовий клуб ім. гетьмана П.Полуботка.

Військовий організаційний комітет очолив полковник М.Глинський. До комітету також ввійшли полковник П.Волошин, підпоручик М.Міхновський, прапорщики Павелко та Гоца. Основним завданням була організація добровольчих українських частин<sup>8</sup>.

Головою військового клубу ім. П.Полуботка було обрано М.Міхновського, а заступником – капітана Л.Гана. Завдання та організаційна структура Українського військового клубу ім. гетьмана П.Полуботка визначалися Статутом, затвердженим на засіданні 18 березня 1917 р. Згідно з пунктом 3 документа, головною метою клубу визначалося «...згуртування й стоваришування в одній сім'ї усіх вояків, лікарів і військових урядовців української народности під прапором: Федеральної Росії – Автономної України»<sup>9</sup>. Товариство мало влаштовувати лекції, видавати брошури, книги та часописи. Керівництво здійснювала Рада, до якої входили 24 дійсних членів та 12 кандидатів. З них обирали голову, його двох заступників, секретаря та його заступників, скарбничого, підскарбія. Статут передбачав створення філіалів товариства в інших українських містах. Фінансування діяльності здійснювалося завдяки щомісячним членським внескам<sup>10</sup>.

Клуб розгорнув активну діяльність серед військових. Уже 19 березня 1917 р. відбулося підготовче військове віче в Києві, в якому взяли участь більше двохсот делегатів, і прийнято резолюцію про негайне створення національних збройних сил<sup>11</sup>. Протягом місяця було проведено ще декілька нарад військовиків з приводу формування національного війська. На одному з них 29 березня було вирішено створити перше українське військо формування<sup>12</sup>. Воно було сформоване з 3-х тисяч вояків київського розподільчого пункту у травні 1917 р. і отримало назву Перший Український Козацький ім. гетьмана Б.Хмельницького полк<sup>13</sup>.

Активна військова діяльність самостійників викликала занепокоєння у автономістської частини Центральної Ради. Автономісти-федералісти були представлені соціалістичними партіями – соціал-демократами, соціалістами-революціонерами та соціалістами-федералістами, яких об'єднувало спільне бачення автономної України у складі оновленої демократичної Росії. Враховуючи цей фактор, їхнє ставлення до ідеї створення національної армії було негативним.

Позиція Української соціал-демократичної робітничої партії у військовому питанні була чітко визначена програмою партії 1905 р.: «...заміна постійного війська народним ополченням. Рішення справи війни і миру народним представництвом. Полагодження міжнародних конфліктів третейським судом»<sup>14</sup>. Така позиція щодо військового питання не змінилася і після відродження партії в 1917 р. Так, один з лідерів партії В. Винниченко у статті «Український мілітаризм» закликав: «Не своїй армії нам соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організовувати, а – всіх українців солдатів освідомити, згуртувати, організувати; – українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо свідоме своїх народних, а не солдатських кастових інтересів, щоб воно не було і не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали»<sup>15</sup>.

Близьку позицію до соціал-демократів зайняла партія соціалістів-революціонерів та партія соціалістів-федералістів, які також схилилися до ідеї народної міліції. Автономісти не довіряли армії і вважали її небезпечною. З цього приводу варто процитувати одного з лідерів соціал-демократів С.Петлюри: «...Нам треба не постійного війська, але всенародного озброєння, міліції. Є небезпечний елемент у військовій справі – це козакофілство... Небезпека тут полягає в тім, що коли зорганізується буржуазія, військо стане обороняти її інтереси проти інтересів демократії і селянства. Ось чому ті полки імені гетьманів можуть мати в собі елементи небезпечності, якщо вони будуть постійні»<sup>16</sup>.

Поряд з цим проігнорувати масовий військовий рух українців вони не могли. Так само їх непокоїло зростання популярності самостійників серед військових, яких вони розглядали як політичних опонентів. Наростання політичного протистояння між двома течіями національних сил не сприяло консолідації українського національного руху.

Перші прояви протистояння відбулися в ході Українського національного конгресу, який відбувся в Києві 6 – 8 квітня 1917 р.<sup>17</sup> На цьому представницькому з'їзді автономістам вдалося не допустити виступів самостійників В.Отамановського і М.Міхновського, присвячених питанням самостійності України та створення національного війська.

Наступний етап протистояння відбувся на Першому з'їзді військових у Києві 5 – 6 травня 1917 р.<sup>18</sup> У роботі з'їзду взяли участь 700 делегатів, які представляли українців-військовослужбовців російської армії. Використовуючи всі можливі способи, автономісти на чолі із В.Винниченком та М.Грушевським зуміли усунути М.Міхновського та його соратників від керівництва українським

військовим рухом. Головою нового керівного органу Тимчасового Генерального військового комітету, що став прообразом Генерального секретаріату військових справ, було обрано соціал-демократа С.Петлюру. З 18 членів комітету самостійники отримали лише два місця<sup>19</sup>. Така розстановка сил дозволила прийняти автономістську концепцію розвитку національної армії, суть якої передбачала здійснення українізації шляхом формування окремих військових тилових частин за національно-територіальним принципом. На фронті націоналізація армії мала проводитись у спосіб, який би не призводив до дезорганізації та втрати боєздатності військових з'єднань<sup>20</sup>. Окрема резолюція «Про українську народну міліцію» ставила завдання «...щоб українська армія після війни стала армією народу (народною міліцією), щоб єдиною метою її існування і формування була охорона інтересів і прав народу, а не пануючих класів, до якої б нації ці класи не належали»<sup>21</sup>. Підсумовуючи результати Першого військового з'їзду, можна стверджувати, що автономістам вдалося перехопити ініціативу і відсунути самостійників на другі ролі у військовій справі. Починаючи з цього моменту, всі військові реформи періоду Центральної Ради будуть асоціюватися з іменем С.Петлюри.

Після поразки на Першому з'їзді військових вплив самостійників серед солдатських мас залишався досить значним. Свідченням цього є виступи самостійницького змісту, які прозвучали на Всеукраїнському селянському з'їзді, який скликано у Києві наприкінці травня – на початку червня 1917 р.<sup>22</sup> Не бракувало подібних виступів і на черговому (II) з'їзді військових у червні 1917 р. Це при тому, що сам М.Міхновський не брав участі у вищезгаданих представницьких форумах<sup>23</sup>. Полеміка, яка розгорілася між представниками автономістів та самостійників, призвела до радикалізації вимог делегатів з'їзду до Центральної Ради щодо реальних кроків у проголошенні автономії українських земель. Цей факт підтверджував і М.Грушевський: «Таким чином, разом з тим, як українське вояцтво, представлене сим з'їздом, покликала Центральну Раду іти проломом: будувати автономію України, цілком ігноруючи Тимчасовий уряд, і обіцяло нібито рішучо підтримати її збройною рукою на випадок конфлікту з сим урядом, воно одночасно признавало свою залежність від того самого Тимчасового уряду...»<sup>24</sup>. Наслідком цього впливу стане проголошення Першого Універсалу 10 червня 1917 р.

Нове загострення протистояння між самостійниками та автономістами відбулося після проголошення Другого Універсалу 3 липня 1917 р. В основу Універсалу були покладені домовленості, досягнуті в результаті переговорів між Центральною Радою та міністрами Тимчасового уряду – О.Керенським, М.Терещенком, І.Церетелі наприкінці червня 1917 р. Умови, на які погодилася Центральна Рада, розцінювалися самостійниками як національна зрада. Ввечері 3 липня 1917 р. відбулася таємна нарада представників самостійницьких організацій «Союзу Української Державності» і «Братства самостійників», на якій обговорили план збройного виступу<sup>25</sup>. Суть цього плану полягала в тому, щоб захопити урядові установи силами самостійників та примусити Центральну Раду проголосити самостійність України. Виступ у Києві мали підтримати і в інших містах.

Основною рушійною силою самостійників був Другий український ім. гетьмана П.Полуботка козацький полк, самостійно проголошений мобілізованими українцями на розподільчому пункті в Грушках під Києвом. Полк не був офіційно визнаним ні російським командуванням, ні Центральною Радою<sup>26</sup>.

В ніч з 4 на 5 липня полк ім. П.Полуботка розпочав захоплення державних установ. Повстання полуботківців закінчилося поразкою 8 липня 1917 р. Центральній Раді за допомогою військ Київського гарнізону вдалося нейтралізувати виступ, організатори та активні учасники були заарештовані. 12 – 16 липня 1917 р. 2-й Український полк ім. П.Полуботка відправили на Румунський фронт<sup>27</sup>.

Невдала спроба збройного перевороту створила можливості усунення самостійників з політичної сцени. Щодо М.Міхновського, то його роль у цих подіях не визначена. Ні преса того часу, ні очевидці тих подій не мають єдиної, узгодженої оцінки участі М.Міхновського у спробі перевороту<sup>28</sup>. Він не проходив у кримінальній справі, але це не завадило усунути його від активного політичного життя. Оскільки М.Міхновський перебував на військовій службі, командування перевело його на Румунський фронт на посаду військового прокурора.

Усунення самостійників з політичного життя дозволило представникам соціалістичних партій сконцентрувати у своїх руках керівництво військовими справами. Український Генеральний

військовий комітет на чолі із С.Петлюрою зустрівся з цілим рядом викликів. У першу чергу, – негативне ставлення Тимчасового уряду до українізації військових частин. Не бажав російський уряд надати Генеральному військовому комітету офіційного статусу і наділити його командними функціями.

Ще однією проблемою в діяльності УГВК став брак офіцерських кадрів, особливо старших. Виходячи з ідейних позицій, соціалістичні діячі не довіряли старшому офіцерському складу лише тому, що вони, як правило, мали дворянське походження. Оцінку цим відносинам дав командир 1-го Українського корпусу генерал П.Скоропадський: «Круги Центральної Ради не довіряють людям з вищого командного складу і думають спертися виключно на роботу в армії молодшого старшинства і отаманів-аматорів»<sup>29</sup>.

Позиція автономістів щодо армії не змінилася і в ході війни УНР із більшовиками. 3 січня 1918 р. Мала Рада ухвалила Закон про створення народного війська, яке мало формуватися за міліційним принципом<sup>30</sup>. Наступного дня, 4 (17) січня, виконуючий обов'язки генерального секретаря військових справ М.Порш видав наказ про негайну демобілізацію регулярної армії<sup>31</sup>. Ці рішення призвели до ліквідації вже існуючих регулярних військ, які були у розпорядженні Центральної Ради.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що українські політичні партії не мали єдиної, узгодженої позиції щодо українізації армії та військового будівництва в цілому. Це було зумовлено відсутністю єдиного бачення українськими партіями розвитку України після розпаду Російської імперії. Домінуючим підходом у вирішенні подальшого історичного майбутнього українських земель серед українських політиків був автономістський шлях розвитку. Саме автономія, на думку більшості українських політичних партій, у першу чергу соціалістичних, була єдиною правильною формою українського державотворення.

Значно менша частина тогочасного українського політикуму доби Центральної Ради пропагувала ідею самостійництва і бачила Україну незалежною державою. Наявність двох концепцій зумовила різне бачення політичними партіями місця і ролі армії у процесі українського державотворення.

Політичні організації самостійницького напрямку – Українська народна Партія, «Братство самостійників», «Союз української державності», Українська партія соціалістів-самостійників виступали за створення регулярних збройних сил, які мали стати гарантом існування української держави. Основним джерелом для створення національної армії стала масова і стихійна українізація частин старої російської армії, яка розпочалася в ході лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.

Українські соціал-демократи, соціалісти-революціонери, соціалісти-федералісти, які домінували у керівних інституціях УЦР, бачили в регулярній армії засіб забезпечення панування буржуазії і поміщиків над робочим людом. Тому таку армію, на думку соціалістів, варто було б розпустити і замінити народною міліцією.

Різний підхід до державотворення та військового будівництва призвів до боротьби між автономістами та самостійниками у Центральній Раді, яка закінчилася поразкою останніх у липні 1917 р. Усунення самостійників з політичної арени мало негативні наслідки як для українізації армії, так і для української державності. Центральна Рада не використала можливість сформулювати боекватну українську армію і зазнала поразки у першій російсько-українській війні 1917 – 1918 рр.

---

<sup>1</sup> В. Ф. Верстюк, *Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії* [Ukrainian Central Council and Ukrainization of Russian army military bases], in «Український історичний журнал», 2012, №3, с. 5.

<sup>2</sup> Р. Д. Зінкевич, *Процес українізації армії та тилових гарнізонів Південно-Західного та румунського фронтів у березні-листопаді 1917 р.* [Army and rear garrison Ukrainization process of South –Western and Romanian front in March-November of 1917], in «Вісник Національного університету «Львівська політехніка», 2007, № 584, Держава та армія, с. 26.

<sup>3</sup> Л. Шанковський, *Українська армія у боротьбі за державність* [Ukrainian army in the fight for statehood], Мюнхен, 1958, с. 65.

<sup>4</sup> І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, *Історія українського війська* [History of Ukrainian troops], Видання Івана Тиктора, т. 2, Львів, 1936, с. 28.

<sup>5</sup> Л. Шанковський, *Українська армія у боротьбі за державність*, с. 66.

- <sup>6</sup> Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали [The Ukrainian National-Liberation Movement: March – November of 1917: Documents and materials], Упоряд.: В.Верстюк та ін., Київ, видавництво Олени Теліги, 2003, с. 25.
- <sup>7</sup> Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали, с. 12.
- <sup>8</sup> В. Ф. Верстюк *Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії*, с. 6.
- <sup>9</sup> Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали, с. 60.
- <sup>10</sup> Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали, с. 60-61.
- <sup>11</sup> П. Мірчук, Микола Міхновський. *Апостол української державності* [Mykola Mikhnovsky. Apostle of Ukrainian nationhood], Філадельфія, 1960, с. 61.
- <sup>12</sup> П. Мірчук, Микола Міхновський. *Апостол української державності*, с. 62.
- <sup>13</sup> І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, *Історія українського війська*, с. 361.
- <sup>14</sup> *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали* [Ukrainian socio-political conception of the 20<sup>th</sup> century], Київ, Сучасність, 1983, т. 1, с. 122.
- <sup>15</sup> Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали, с. 192.
- <sup>16</sup> О. Висоцький, *Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог та поразок* [Ukrainian social democrats and socialist revolutionaries: the experience of victories and defeats], Київ, Основні цінності, 2004, с. 66.
- <sup>17</sup> *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах* [Ukrainian Central Council. Documents and materials in two volumes], Київ, Наукова думка, 1996, т. 1, с. 50-51.
- <sup>18</sup> Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали, с. 201.
- <sup>19</sup> Д. Дорошенко, *Історія України* [History of Ukraine], Нью-Йорк, Видавнича корпорація Булава, 1954, т. 1, с. 357-358.
- <sup>20</sup> Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали, с. 281.
- <sup>21</sup> Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали, с. 282.
- <sup>22</sup> П. Христюк, *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.* [Notes and materials to the history of Ukrainian revolution of 1917–1920], Нью-Йорк, Видавництво Чарторийських, 1969, с. 65-66.
- <sup>23</sup> В. Кедровський, *1917 рік. Спогади члена Українського генерального військового комітету* [Reminiscences of Ukrainian general military committee member], Вінніпег, Видавнича спілка Тризуб, 1967, с. 133.
- <sup>24</sup> М. Грушевський, *Спомин* [Recollection], in «Київ», 1989, № 10, с. 124.
- <sup>25</sup> Р. Млиновецький, *Нариси історії українських визвольних змагань. 1917–1918 р. (про що історія мовчить)* [Outline of Ukrainian liberation controversy history], Торонто, Видавництво «Гомін України», 1970, с. 327.
- <sup>26</sup> *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах*, т. 1, с. 114-115.
- <sup>27</sup> В. Голубко, *Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу* [The Army of Ukrainian people's republic of 1917–1918], Львів, Кальварія, 1997, с. 76.
- <sup>28</sup> Ф. Г. Турченко, Микола Міхновський: *життя і слово* [Mykola Mikhnovsky: life and word], Київ, Генеза, 2006, с. 242-243.
- <sup>29</sup> В. Голубко, *Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*, с. 148.
- <sup>30</sup> *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах* [Ukrainian Central Council. Documents and materials in two volumes], Київ, Наукова думка, 1997, т. 2, с. 90-91.
- <sup>31</sup> В. Голубко, *Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*, с. 159.

## Reference

1. V. F. Verstiuk, *Ukrainska Tsentralna Rada y ukrainizatsiia viiskovykh chastyn rosiiskoi armii* [Ukrainian Central Council and Ukrainization of Russian army military bases], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2012, №3, s. 5.
2. R. D. Zinkevych, *Protses ukrainizatsii armii ta tylovykh harnizoniv Pivdenno-Zakhidnoho ta rumunskoho frontiv u berezni-lystopadi 1917 r.* [Army and rear garrison Ukrainization process of South–Western and Romanian front in March–November of 1917], in «Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika», 2007, № 584, Derzhava ta armiia, s. 26.

3. L. Shankovskiy, *Ukrainska armiiia u borotbi za derzhavnist* [Ukrainian army in the fight for statehood], Miunkhen, 1958, s. 65.
4. I. Krypiakevych, B. Hnatevych, *Istoriia ukrainskoho viiska* [History of Ukrainian troops], Vydannia Ivana Tyktora, t. 2, Lviv, 1936, s. 28.
5. L. Shankovskiy, *Ukrainska armiiia u borotbi za derzhavnist*, s. 66.
6. *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh: Berezen – lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy* [The Ukrainian National-Liberation Movement: March – November of 1917: Documents and materials], Uporiad.: V. Verstiuk ta in., Kyiv, vydavnytstvo Oleny Telihiy, 2003, s. 25.
7. *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh: Berezen – lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy*, s. 12.
8. V. F. Verstiuk *Ukrainska Tsentralna Rada y ukrainizatsiia viiskovykh chastyn rosiiskoi armii*, s. 6.
9. *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh: Berezen – lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy*, s. 60.
10. *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh: Berezen – lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy*, s. 60-61.
11. P. Mirchuk, Mykola Mikhnovskiy. *Apostol ukrainskoi derzhavnosti* [Mykola Mikhnovsky. Apostle of Ukrainian nationhood], Filadelfia, 1960, s. 61.
12. P. Mirchuk, Mykola Mikhnovskiy. *Apostol ukrainskoi derzhavnosti*, s. 62.
13. I. Krypiakevych, B. Hnatevych, *Istoriia ukrainskoho viiska*, s. 361.
14. *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti. Dokumenty i materily* [Ukrainian socio-political conception of the 20th century], Kyiv, Suchasnist, 1983, t. 1, s. 122.
15. *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh: Berezen – lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy*, s. 192.
16. O. Vysotskyi, *Ukrainski sotsial-demokraty ta esery: dosvid peremoh ta porazok* [Ukrainian social democrats and socialist revolutionaries: the experience of victories and defeats], Kyiv, Osnovni tsinnosti, 2004, s. 66.
17. *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy v dvokh tomakh* [Ukrainian Central Council. Documents and materials in two volumes], Kyiv, Naukova dumka, 1996, t. 1, s. 50-51.
18. *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh: Berezen – lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy*, s. 201.
19. D. Doroshenko, *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine ], Niu-York, Vydavnycha korporatsiia Bulava, 1954, t. 1, s. 357-358.
20. *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh: Berezen – lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy*, s. 281.
21. *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh: Berezen – lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy*, s. 282.
22. P. Khrystiuk, *Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1920 rr.* [Notes and materials to the history of Ukrainian revolution of 1917 – 1920], Niu-York, Vydavnytstvo Chartoryiskyykh, 1969, s. 65-66.
23. V. Kedrovskiy, 1917 rik. *Spohady chlena Ukrainskoho heneralnogo viiskovoho komitetu* [Reminiscences of Ukrainian general military committee member], Vinnipeh, Vydavnycha spilka Tryzub, 1967, s. 133.
24. M. Hrushevskiy, *Spomyn* [Recollection], in «Kyiv», 1989, № 10, s. 124.
25. R. Mlynovetskyi, *Narysy istorii ukrainskykh vyvolnykh zmahan. 1917 – 1918 r. (pro shcho istoriia movchyt)* [Outline of Ukrainian liberation controversy history], Toronto, Vydavnytstvo «Homin Ukrainy», 1970, s. 327.
26. *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy v dvokh tomakh*, t. 1, s. 114-115.
27. V. Holubko, *Armiiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1917 – 1918. Utvorennia ta borotba za derzhavu* [The Army of Ukrainian peoples republic of 1917 – 1918], Lviv, Kalvariia, 1997, s. 76.
28. F. H. Turchenko, Mykola Mikhnovskiy: *zhyttia i slovo* [Mykola Mikhnovsky: life and word], Kyiv, Heneza, 2006, s. 242-243.
29. V. Holubko, *Armiiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1917 – 1918. Utvorennia ta borotba za derzhavu*, s. 148.
30. *Ukrainska Tsentralna Rada Dokumenty i materialy v dvokh tomakh* [Ukrainian Central Council. Documents and materials in two volumes], Kyiv, Naukova dumka, 1997, t. 2, s. 90-91.
31. V. Holubko, *Armiiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1917 – 1918. Utvorennia ta borotba za derzhavu*, s. 159.